

KIELI KUOLEMANVAARASSA — KENEN VASTUU?

RAIJA PYÖLI

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
JOENSUUN YLIOPISTOSSA
7. KESÄKUUTA 1996

Maapallolla puhutaan tällä hetkellä 5 000–6 000 kieltä, joista uhanalaisiksi lasketaan n. 2 000. Kielten lukumäärä on vuosituhansien aikana vähentynyt siinä määrin, että on perusteltua uskoa suuntauksen jatkuvan, jopa kiihtyvän. Optimistisimmatkin arvioijat esittävät, että nykykielistä 75 % tulee katoamaan seuraavien sadan vuoden kuluessa, pessimistisimpien mukaan prosentti olisi peräti 90. Realistinen lienee kuitenkin äskettäin eri puolilla maailmaa koostetussa Maailman kieliatlaksessa esitetty arvio. Sen mukaan nykykielistä säilyy vain 300–600 kieltä. Mitkä kielet sitten ovat näitä selviytyjiä? Tuskin monikaan sellainen, jota jo nyt pidetään uhanalaisena. Eräs tutkimukseni perustavoitteista on ollut kartoittaa, mitä edellytyksiä karjalalla ja erityisesti yhdel-

lä sen murteista, aunuksella, on säilyä hengissä.

Globalisesti ajatellen karjalan kieli ansaitsee tulla tutkituksi siinä missä mikä tahansa muukin vähemmistökieli. Se on autoktonisen eli alkuperäisvähemmistön kieli, jota koskettavat monet universaalit ilmiöt. Yhtymäkohtia useisiin lähellä ja kauempanakin asuviin alkuperäisvähemmistöihin on runsaasti; tutkimuksessani on viitattu suomenruotsalaisiin, saamelaisiin, tornionlaaksolaisiin ja kveeneihin Fennoskandiassa, komipermjakkeihin Pohjois-Venäjällä, Itävallan ja Unkarin rajakylän Oberwartin unkarinpuhujiin, Skotlannin ylämaan gaelinkielisiin sekä kauimpana Australian alkuperäiskielen dyirbalin puhujiin. Kaikille näille kielille on yhteistä uhanalaisuus. Niiden olemassaoloa uhkaa kunkin alueen valtakieli, suomi, ruotsi, norja, englanti, saksa tai venäjä, ja joissakin tapauksissa uhka on jo totaalinen. Esim.

gaelin kieli on käytännöllisesti katsoen kokonaan vaihtunut englantiin, Oberwartin kylän unkari taas saksaan. Useimmat kielet ovat liukumassa kohti lopullista sammumista tai pikemminkin vaihtumassa alueensa enemmistökieleen. Yhteistä näille hiipuville kielille on se, että kielenvaihtoa vauhdittaa yleensä ympäröivän yhteiskunnan taloudellinen, sosiaalinen ja sosiaalipsykologinen todellisuus. Vaikka kieliyhteisön jäsenet tuntisivat vahvaakin etnistä yhteenkuuluvaisuutta, ovat yhteisöistä kertovat kielitilastot usein synkkiä. Terminaalivaiheessa eli kielenvaihtoprosessin »loppusuoralla» puhujat saattavat yllättäen tiedostaa kielensä merkityksen, mutta käytännössä sillä on jo toissijainen funktio. Vähemmistökieli assosioituu voimakkaasti kolmeen asiaan: vanhuuteen, maalaisuuteen ja kotipiiriin. Mikään niistä tuskin on omiaan kohottamaan kielen statusta niin korkealle, että sen säilyttäminen koettaisiin tavoittelemisen arvoiseksi.

Uhanalaisten kielten asema on laajalti tiedostettu, ja jopa Unesco on käynnistänyt maailmanlaajuisen kulttuuriohjelman niiden pelastamiseksi. Kielten elvyttämisestä on Euroopassa puhuttu ja jossain määrin myös saatu tuloksia jo vuosikymmenien ajan. Myös tässä mainittuja vähemmistökieliä on ryhdytty tietoisesti elvyttämään. Joidenkin kohdalla on jouduttu aloittamaan alkeista, luomaan kirjakieltä ja positiivisia asenteita. Tällaisia ovat esimerkiksi saame, meän kieli ja karjala. Joskus taas historiallinen menneisyys on antanut edellytykset säilyä vahvana kulttuurikielenä kaikilla koulutuksen tasoilla; näin on suomenruotsin kohdalla. Vähemmistökielen puhujia on yleensä alle 10 % alueensa valtaväestöstä, ja useimmiten he elävät vahvan, korkean statuksen omaavan kielen naapurina. Yhteistä on myöskin se, että vähemmistökielten puhujien on yhteisössä selviytyäkseen täytynyt omaksua vähintään kaksi kiel-

tä eli saavuttaa jonkinasteinen kaksikielisyystaso. Tällainen kaksikielisyys on nk. pakkokaksikielisyyttä, eikä enemmistön ole tarvinnut opetella vähemmistön kieltä. Valtakieli on ollut taloudellisen ja sosiaalisen nousun edellytys, ja vanhempien haluttomuus siirtää äidinkieltä lapsilleen on tietoinen, hyödyn sanelema ratkaisu. Miksi pitäisi opetella kieltä, josta ei ole konkreettista hyötyä?

Kysymyksen voisi asettaa toisinkin: mitä vahinkoa olisi, vaikka jokin pienen vähemmistön puhuma kieli katoaisi ja sen korvaisi toinen, käyttökelpoisempi ja hyödyllisempi? Eivät kai ihmiset silti mykistyisi, lakkaisi täysin puhumasta keskenään? He vain alkaisivat puhua toista kieltä, josta tulisi myös heidän lastensa uusi äidinkieli. Moni vaihtaa kielensä vapaaehtoisesti, esimerkiksi avioituttuaan ulkomaille, eikä ilmeisestikään koe kielenvaihtoaan tragediana. Mutta kokonaisen yhteisön kielen kuolema, hiipuminen, vaihtuminen, murha — mitä nimitystä siitä käytetäänkin, on jo vähintäänkin tragedia.

Työni otsikko on tietoisien provosoiva. *Venäläistyvä aunuksenkarjala* ei kuitenkaan ole samaa kuin *venäläistynyt* aunuksenkarjala. Sen valitseminen olisi predestinoitu tutkimuksen suunnan — ja mitä tutkittavaa olisi tilanteessa, jossa kieli todetaan jo vaihtuneeksi? Alaotsikon *Kielenulkoiset ja -sisäiset indikaattorit kielenvaihtotilanteessa* tarkoituksena on kiinnittää huomio niihin kahteen keskeiseen näkökulmaan, jotka ovat määränneet tutkimuksen lähestymistavan (indikaattori eli osoitin, osoittaja, lat. verbistä *indicare* 'osoittaa'). Kieli ei vaihdu pelkästään omasta itsestään eli kielen *s i s ä l t ä* käsin, vaikka muutoksia sen rakenteissa pidetäänkin yhtenä kielenvaihtoa ennakoivana oireena. Lainasanojen tai interferenssin eli vieraan vaikutuksen määrä voi olla melkoinen, ennen kuin se selvästi kertoo kielen vaihtumisesta. Myös-

▷

kään se, vaihtaako puhuja välillä koodia kahden kielen välillä, ei ole yksiselitteinen todiste kielenvaihdosta, koska useimmiten puheen peruskieli ja sen rakenne on kuitenkin selvästi tunnistettavissa. Muut vaihtumista oireilevat tekijät löytyvät kielen ulkopuolelta; niitä ovat esim. muutokset sosiaalisissa toiminnoissa tai kielioloissa.

Kieltä tai sen varieteettia tutkivaa sanotaan — lähestymistavan mukaan — (perus)lingvistiksi, yleislingvistiksi, etymologiksi, dialektologiksi, useamman kielen välisiä yhteyksiä tutkivaa taas kontaktilingvistiksi. Entä sitten, kun tutkimusasetelma vaatii toisentyypistä lähestymistapaa eli kun on ilmeistä, ettei yhden tieteenalan keinoin päästä selvyyteen kaikista ongelmaan liittyvistä komponenteista? Pyrittäessä holistiseen eli kokonaisvaltaiseen tarkasteluun on välttämätöntä käyttää myös ristävien tieteenalojen metodeja.

Traditionaalisella kielitieteellä ja sen lähestymistavoilla on jo vakiintuneet perinteensä. Kun yhteiskunnassa tapahtuu suuria muutoksia, kuten teollistumista, teknistymistä, kaupungistumista, koulutuksen lisääntymistä tai muuttoliikettä, seurauksena on monien maiden kieli-ilmas-tojen kirjavoituminen. Monikielisyys on nyky maailmassa pikemminkin sääntö kuin poikkeus, ja sen myötä on kielentutkimuskin joutunut uusien haasteiden eteen. Heterogeenisempien kieliyhteisöjen tutkimistarpeen lisääntyessä alkoi 1950–1960-luvulta nousta sosiolingvistiikaksi kutsuttu kielentutkimussuunta. Sen perusideana on ottaa huomioon myös kielellisten muutosten taustalla vaikuttavat ulkoiset tekijät, joista tieteenalan piirissä käytetään nimitystä taustavariaabelit. Tällaisia ovat esim. puhujien ikä, sukupuoli, sosiaaliluokka tai koulutustaso. Kielessä tapahtuvaa variaatiota tarkastellaan siis suhteessa ulkoisiin taustamuuttujiin. Myös tutkittavan kieliyhteisön elinolot sekä kielenkäyttö eri tilanteis-

sa samoin kuin asenteet pyritään ottamaan huomioon.

Sosiolingvistiikan perusmenetelmät pohjautuvat amerikkalaisen William Labovin 1960-luvulla aloittamaan tutkimustraditioon. Labov tutki New Yorkin puhekieltä ja siinä esiintyvää variaatiota, jonka hän havaitsi olevan varsin säännönmukaista ja sosiaaliluokittain korreloivaa. Huomio kiinnittyi eri ihmisryhmien käyttämään puhekieleen ja siinä havaitun kielellisen vaihtelun selittämiseen kielenulkoisilla tekijöillä. Myöhemmin metodeja on kehitetty angloamerikkalaisessa traditiossa; myöskin pohjoismainen alan tutkimus ansaitsee maininnan. Tässä yhteydessä jää kuitenkin kaipaamaan neuvostoliittolaisen ja venäläisen tradition panosta sosiolingvistiikkaan. Vaikka esim. kaksikielisyttä on Neuvostoliitossa tutkittu pitkään, se on pääasiassa keskittynyt venäjän, kansallisuuksien välisen kommunikaation kielen aseman korostamiseen. Vähemmistökielet on yleensä nähty saavana osapuolena, joiden rikastaminen tapahtuu lähes yksinomaan venäjän avulla. Venäjän perusteellista oppimista on pidetty jokaisen vähemmistökielisen lapsen korkeimpana tavoitteena, johon sekä koti että koulu ovat johdonmukaisesti pyrkineet. Vaikka vähemmistökieliä ei välttämättä olisi avoimesti alistettu, on niiden puhujat saatu uskomaan venäjän yksinomaiseen prestiisiasemaan korkeamman kulttuurin, koulutuksen ja yhteiskunnallisen statuksen saavuttamisen välineenä.

Angloamerikkalainen sosiolingvistinen tutkimus lähtee siitä, että puhujat muodostavat eritasoisia sosiaaliryhmiä tulojen, koulutuksen tai yhteiskunnallisen aseman mukaan, ja kielellistä variaatiota tutkitaan suhteessa niihin. Mutta miten on siitä maantieteellisesti tai sosiaalisesti kaukana sijaitsevien yhteisöjen laita, esim. Australian aboriginaalien tai Karjalan asukkaiden, tilanteessa, jossa ympäröivä yhteiskunta elää

kaoottisissa oloissa ja jossa mikään entinen ja tavanomainen ei tunnu enää pitävän paikkaansa? Ihmisten ryhmittely labovilaisittain alimpaan luokkaan, työläisluokkaan, alempaan ja ylempään keskiluokkaan jne. ei sovi ainakaan karjalais-venäläiseen kontekstiin jo siitä syystä, etteivät esim. saatu koulutus ja ammatti tuloista puhumattakaan korreloi. Korkeimman koulutuksen saaneet nauttivat usein hyvinkin vaatimatonta palkkaa, ja vähiten koulutetut saattavat olla erittäin hyvätuloisia toimiessaan erilaisen liike-elämän parissa. Tutkijan on siis kyettävä valitsemaan tutkimaansa yhteisöön käyttökelpoiset metodit ja lähestymistavat sekä soveltamaan niitä tarkoituksenmukaisesti.

Metodin ja lähestymistavan tarkoituksenmukaisen valinnan lisäksi on tutkijan tehtävä vielä eräs tärkeä ratkaisu: miten hankkia tutkimusmateriaali? Kieltä sinällään voidaan luonnollisesti tutkia poimien esimerkkejä painetusta materiaalista, sanakirjoista ja kielennäytekokoelmista. Uusimmatkaan kielennäytekokoelmat eivät kuitenkaan yksinomaisena lähteenä ilmaise kaikkea sellaisena kuin se juuri tässä ja nyt-tilanteessa avautuu tutkijalle. Vielä vähemmän ne kertovat kielenkäytöstä tai puhujien asenteista tai kielioloista. On siis lähdettävä kentälle, tutkittavan kieliyhteisön pariin, ja tallennettava sieltä autenttista materiaalia, puhetta tai tutkimuksessa keskeistä muuta informaatiota. Ihanteellinen on tilanne silloin, kun haastattelija, materiaalin kerääjä ja sen käsittelijä on sama henkilö. Välikäsien mahdollinen haitta minimoituu, ja tuloksilla on (ulkoinen) validiteettinsa, ne ovat siis varsin luotettavia. Onnistunut työskentely kentällä taas edellyttää tutkijan ja tutkittavien sujuvaa yhteistyötä, ennen kaikkea yhteistä kieltä. Ihmiset, jotka ovat elämänsä aikana joutuneet vaikenemaan monista itseään koskevista kipeistä kysymyksistä, eivät niistä välttämättä ole tutkijallekaan halukkaita kerto-

maan. Eivät aina karjalaisetkaan. Toisaalta keskustelusta tutkijan kanssa saattaa parhaimmillaan muodostua terapeuttisesti tarpeellinen tuokio, jolloin haastateltava kertoessaan elämästään samalla, usein tiedostamattaan, jäsentää ja arvioi vaikeita asioita uudella tavalla. Tämä asettaa tutkijalle erityisiä vaatimuksia esim. tulosten julkistamisessa. Vaikka tutkijoilla yleensä on omat selkeät tavoitteensa, on muistettava, että viime kädessä kentällä toimitaan tutkittavien ehdoilla, heidän reivillä.

Kenelle sitten koituu mahdollinen hyöty tehdystä tutkimuksesta — tutkijalle vai tutkittavalle? Ensin mainittu hyötyy opinnäytetyönsä tai muun meriitin kautta; tutkittavan saama hyöty ei taas konkretisoidu yhtä selkeästi. Hän ehkä rupeaa tiedostamaan kielensä merkitystä enemmän havaitessaan muidenkin olevan siitä kiinnostuneita. Usein kielen taitamisesta koitua hyöty mielletään lähinnä materiaalisena, kun kielitaito on esim. edellytys työn hoitamiseksi. Myös sen älyllistä tai emotionaalista funktiota korostava rooli samoin kuin statukseen liittyvä arvostuskysymys nähdään joskus palkitsevana. Karjalaisilla ei muutamaa karjalanopettajaa lukuun ottamatta ole kielestään taloudellista hyötyä. Sen statuskin on venäjään verrattuna matala. Älyllisesti se saattaisi joitakin stimuloida, mutta emotionaalinen merkitys lienee kaikkein todennäköisin: äidinkieli koetaan etnisyyden symbolina. Kielen uhanalainen asema ymmärretään samoin kuin se, että kielen säilyttäminen vaatii puhujien omaa panosta. Myönteiset asenteet eivät kuitenkaan riitä, jos kuilu niiden ja todellisen kielenkäytön välillä on muodostunut liian suureksi. Karjalassa työskennellään intensiivisesti oman kirjakielen kehittämiseksi, tiedotusvälineet luovat äidinkielelle positiivista ilmastoja, kieliain edistämisen ympärillä järjestäytytään ja karjalan opetus on

käynnistetty päiväkodeissa, kouluissa ja yliopistossa. Myös karjalan aseman virallistavaa kielilakia valmistellaan. Elvytystyö on alkanut lupaavasti. Vastuun kantamista odotetaan myös päättäjiltä, toisin sanoen enemmistöltä, jonka taloudellinen ja hallinnollinen valta on ylivoimainen. Mutta miten ympäröivä yhteiskunta vastaa haasteeseen? Viimeaikaiset uutiset itämerensuomalaiselta kieli- ja kulttuurialueelta Karjalan tasavallasta ovat musertavia: jo saavutetut edistysaskeleet ovat kokemassa vakavan takaiskun. Korkeakoulut potevat resurssipulaa, joka uhkaa suomen, karjalan ja vepsän opetusta ja tutkimusta. Ilmeisesti usko

oman maan päättäjiin on siinä määrin horjumassa, että ainoana eloonjäämisen mahdollisuutena nähdään laaja, kansainvälisen tason yhteistyö.

Vähemmistökielen puhumiselle pitäisi luoda edellytykset siitäkin huolimatta, että puhujia on vähän. Jos karjalaa olisi mahdollisuus puhua myös virallisissa yhteyksissä eikä vain koti- ja lähimmässä ystäväpiirissä tai maalla vanhemman väen kanssa, sen kohtalo todennäköisesti joutuisi aidosti karjalaisten omiin käsiin. Tavoitteena ei luonnollisestikaan voi olla karjalainen yksikielisyys, vaan aito, kansan identiteettiä arvostava, toimiva kaksikielisyys. ■

RAIJA PYÖLI *Venäläistyvä aunuksenkarjala. Kielenulkoiset ja -sisäiset indikaattorit kielenvaihtotilanteessa.* Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 18. Joensuu 1996.

Joensuun yliopisto, Vieraiden kielten laitos, PL 111, 80101 Joensuu
Sähköposti: *Raija.Pyoli@Sci.Fi*